

Osman Demir. *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik, 2015. 320 sayfa. ISBN: 9786055245719.

Salih Günaydın*

İslâm düşüncesi tarihi ve özellikle kelâm tarihi çalışmalarında tabiat felsefesiyle ilgili konuların araştırmacılar tarafından hak ettikleri ilgiyi görmedikleri bir gerçektir. Zengin bir birikim ve orijinalliğe sahip olan bu alan, bir düşünce tarihçisi için bizatihi değerli olmakla birlikte, kelâmcıların erken dönemlerden itibaren bu konuları salt teolojik olarak nitelenebilecek meselelerle yan yana inceledikleri düşünüldüğünde bu durumun bir talihsizlik olduğunu kabul etmek gerekir. Batı'daki ve İslâm dünyasındaki araştırmacılar tarafından geçen yüzyılda yapılan bazı önemli çalışmalara ve Türkiye'de de son yıllarda giderek artan bir ilgiye rağmen, bu alanda özellikle de Türkçede geniş bir literatürün oluştuğunu söylemek oldukça zordur. Bu noktada Osman Demir tarafından kaleme alınan ve nedensellik meselesi bağlamında erken dönem kelâmcıların âlem ve insan anlayışlarını inceleyen *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* adlı eserin önemi daha da belirginleşmektedir.

Çalışmalarını daha çok kelâmcıların tabiat felsefesiyle ilgili görüşleri üzerine yoğunlaştıran Demir, bu alanda yakın zamanda Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğni*'sinin dokuzuncu cildi olan *Kitâbü't-Tevlid*'ini çevirisiyle birlikte yayımlamıştı.¹ Bu değerlendirmenin konusu olan eser ise temelde Demir'in 2006 yılında "İlk Dönem Kelâmcılarında Sebep-Sonuç İlişkisi" başlığıyla Marmara Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezine dayanmaktadır. Yayımlanan eser ile tezin içindekiler kısımları karşılaştırıldığında esasa müteallik değişikliklerin yapılmadığı görülse de yazar, kaynakçadan anlaşıldığı üzere tezin hazırlanmasından sonra yayımlanan yeni araştırmaları da değerlendirerek çalışmasını güncellemiştir.

1 Kâdî Abdülcebbar, *Nedensellik Kitabı: Kitâbü't-Tevlid min el-Kitâbi'l-Muğni*, nşr. ve trc. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

* Arş. Gör., İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Eser bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan meydana gelmektedir. Yazar, giriş bölümünde ele alacağı problemin sınırlarını çizip yöntem ve kaynaklar hakkında kısa bilgiler verdikten sonra sebep, illet, determinizm ve okazyonalizm gibi eserde geçen anahtar kavramları açıklamaktadır. Birinci bölümde kelâmcıların, âlemin işleyişi ve insanın fiillerine dair görüşlerinin arka planını oluşturan ilahî sıfat telakkileri ele alınmaktadır. İkinci bölümde, âlemin yapısı ve işleyişi hususunda ileri sürülen çeşitli teoriler ayrıntılı olarak incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise insan fiilleri bağlamında karşıt görüşler ve teoriler işlenmektedir.

Demir, giriş bölümünde, İslâm düşüncesindeki nedensellik tartışmalarının, cebr ve ihtiyar bakımından tartışılan insan fiilleri meselesi ile tetiklendiğini ve süreç içerisinde daha kapsamlı bir nedensellik tartışmasına dönüştüğünü ele almaktadır. Buna göre nedensellik tartışmaları bir taraftan Allah'ın kemâli ve aşkınlığı, diğer taraftan insanın özgürlüğü ve sorumluluğu arasında bir denge gözetilerek gerçekleşmiştir. Yazar, kelâmcıların genel olarak felsefi ve bilimsel konulara yönelik ilgilerinin kaynağı ve gayesinin dinî olduğunu ve dolayısıyla tabiata dair yorumlarının dahi fizikten çok metafizik olarak nitelenmesinin daha doğru olacağını ifade etmektedir (s. 21). Çalışmasının amacını “sebep ve sonuç ilişkisi bağlamında yapılan tartışmaların boyutlarını ve kavramsal çerçevesini ortaya koymak, ileri sürülen fikirleri nedenleri ile birlikte değerlendirerek bunun tarihi süreci hakkında bilgi vermek” (s. 18-19) şeklinde belirten Demir, araştırmasını Gazâlî öncesi dönemle kayıtlamıştır. Bununla birlikte eser boyunca sonraki kelâmcılar ve diğer geleneklerdeki müelliflere de yer yer değinerek erken dönem kelâmcılarının özgünlüğünü ortaya koymak için gayret göstermiştir.

“Allah-Âlem İlişkisinde Nedensellik” başlığını taşıyan birinci bölümde yazar, sonraki bölümler için bir temel oluşturması amacıyla nedensellikle doğrudan ilgili olan ilim, irâde, kudret ve tekvîn sıfatları ve bunların, konularıyla ilişkileri hususunda çeşitli geleneklerin görüşlerine yer vermektedir. Bu bölümde tarihsel gelişmelerden ziyade farklı görüşlerin sistematik bir tarzda ortaya konulması öncelenmekte, hüsün-kubuh ve Allah'ın fiillerinin gerekçeli olup olmaması (*ta'îl*) gibi, meselelerin bazı alt konularına da değinilmektedir. Ayrıca sonraki dönemde kelâmcıları nedensellik bağlamında farklı görüşlere sevk eden âmillerin, ilahî sıfatları yorumlama biçimleriyle bağlantılarına da işaret edilmektedir. “Tekvîn-Mükevven İlişkisi” başlığı altında, konu esas itibarıyla bilfiil yaratma bakımından ele alınmakta, Eş'âriyye ile Mâtürîdiyye arasındaki tekvîn sıfatı tartışması üzerinde fazla durulmamaktadır. Bu bağlamda, Mu'tezile'nin bir görüşünü açıklarken yazarın kullandığı bir ifadenin yanlış anlamaya mahal vermemesi için şöyle bir izah getirmek yerinde olacaktır. Şöyle ki, Mu'tezile kelâmcıları *madûma* “şey” derken, yazarın ifadelerinin aksine ne onun “gerçek varlığını” kabul ederler ne de onun “önceden *mevcut* olan bir ilke” (s.

64) olduğunu iddia ederler. Bilakis onlar *vücûd* ile *sübût* arasında ayırım yapar ve yokluk hâlinde mümkün madûmların mevcut değil, *sâbit* olduklarını yani dışta ayrılmış zatlar olduklarını savunurlar. Ayrıca bu bölümde yazar haklı olarak *taalluk* kavramının merkezî konumuna kısaca işaret etmiş olsa da, bunun ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak incelenmesi yerinde olurdu. Zira sonraki dönemde kelâmcıların Allah-âlem ilişkisi konusunda asıl çözüm tekliflerinin bu kavram üzerinden yürümesi nedeniyle, bu tartışmaların erken dönemde karşılıklarının araştırılması eseri okuyucu için daha faydalı bir hâle getirebilirdi.

Eserin en hacimli kısmı olan ikinci bölüm, “Âlemin Yapısında ve İşleyişinde Nedensellik” başlığını taşımaktadır. Bunun birinci kısmında daha sonra kelâmın hâkim görüşü hâline gelen *atom* teorisinin yanı sıra, bazı önemli isimler tarafından savunulan *tabiat* teorisi ile ilk dönemde savunulmakla birlikte hiçbir zaman yaygın kabul görmeyen *cisim* teorisi ve *araz* teorisi, kaynakların el verdiği ölçüde geniş kapsamlı ve ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu teorilerin ilk olarak ilim ve kudret sıfatlarıyla ilişkili tartışmalar bağlamında ortaya çıktığını gösteren Demir, atom teorisinin, esas itibarıyla tabiatın kendi başına fiilde bulunma gücünün olmadığını ve her şeyin yegâne gerçek sebebinin Allah olduğunu açıklamak üzere geliştirildiğini tespit etmektedir. Teorinin kaynağı hakkında farklı görüşleri değerlendirdikten sonra Demir, onun daha çok Hint atomculuğuna benzediğini kabul etmekte, fakat kelâm atomculuğunun kendi bütünlüğü içinde orijinal olduğunu savunmaktadır. Ardından yazar, atom teorisinin zorunsuzluğu karşısında konumlanan tabiat teorisini incelemektedir ki, buna göre eşyada, kendisine Allah tarafından konulan ve ondan sâdir olan fiilleri belirleyen bir tabiat bulunmaktadır. Yazara göre zorunlu tabii nedenselliğe kapı aralaması nedeniyle bu teori, başta Basra Mu‘tezilesi olmak üzere sonraki kelâmcılar tarafından umumiyetle eleştirilen bir görüş olmuştur. Tabiat görüşünü savunan müellifler arasında önemli farklar bulunduğu için Demir bu bölümü isim merkezli işlemektedir. Ayrıca yazarın, cisim ve araz teorilerini, bu konuda kaynakların sınırlı olmasından dolayı kısaca değerlendirmesine rağmen, özellikle teorilerin çeşitli unsurlarının sonraki kelâmcılar üzerindeki etkilerine işaret etmesi dikkate değerdir.

İkinci bölümün “Âlemin İşleyişindeki Nedensellik” başlıklı ikinci kısmında ise yazar, kelâmcıların âlemde değişimin sebebinin açıklamaya yönelik ileri sürdükleri çeşitli görüşleri incelemektedir. İlk olarak cevher-araz teorisi üzerine bina edilen ve tabii nedenselliği reddedip âlemdeki bütün düzenliliği Allah’a nispet eden âdet teorisinin ortaya çıkışını ele almakta, Eş‘ârîlerde ve Basra Mu‘tezilesindeki tarihsel gelişimini ayrı ayrı konu edinmektedir. Zira Demir’in de ortaya koyduğu gibi, Basra Mu‘tezilesi âdet teorisini kabul etmekle birlikte, insan fiilleri hususundaki görüşleri çerçevesinde teoriyi daha sınırlı bir biçimde kullanmıştır. Ardından Nazzâm’a

nispet edilen ve bütün varlıkların defaten birbiri içinde gizli olarak yaratıldıklarını ileri süren *kümûn-zuhûr* teorisini irdeleyen yazar, Nazzâm'ın bazı çağdaşlarına nispet edilen farklı kümûn görüşlerini de değerlendirmekte ve bunların aslında âlemin işleyişini açıklamak için geliştirilmiş teoriler olmadığı, sadece cisimlerde bazı özelliklerin bulunması anlamında kullanıldığı sonucuna varmaktadır. Yine Allah'ı tenzih etme gayesiyle ortaya atılmasına rağmen bu teoriyi metafizik imaları sebebiyle "yarı deist bir anlayış" (s. 169) olarak değerlendiren Demir, teoriye karşı itirazları ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Tabii nedensellik ilişkisini izah etmeye çalışan teorilerden bir diğeri de, bir sonraki kısımda ele alınan *itimad* teorisidir. Bu kavramın güç, direnç, dayanma, ağırlık, itme ya da meyl-i tabii gibi muhtelif anlamlarda kullanıldığını ifade eden yazar, literatürde Nazzâm'a da nispet edilen *itimad* teorisine hakkındaki görüşleri değerlendirmekte ve bunun yanlış bir yoruma dayandığını tespit etmektedir. Ona göre Nazzâm, bir itimad teorisini ortaya koymak yerine, aslında *sükûnu* reddetmeye çalışmış ve eşyanın ilk yaratıldığı anda da hareket hâlinde olduğunu savunmuştur. İtimad teorisinin asıl Nazzâm sonrası Mu'tezile'de geliştiğini gösteren yazar, Mu'tezile içerisinde bu kavramla ilgili çeşitli ihtilaflara da değinmektedir. Eş'ârilerde de kullanılan bir kavram olmakla birlikte, onların tafsilatlı tartışmalara girmedikleri, daha çok bu kavramın tabii zorunlulukla ilişkilendirilmesine karşı çıktıkları gösterilmektedir. Bu bölümde son olarak, yazarın âlemde süreklilik olgusunu açıklamak üzere geliştirilen bir başka teori olarak gördüğü, atomculuk görüşünü kabul eden kelâmcıların cevher ve arazların *bekâsı* ile *fenâsı* hakkındaki çeşitli görüşleri incelenmektedir.

Erken dönem kelâmcılarının teolojik gayeleri dikkate alındığında, bütün tartışmaları anlamlandırmak adına eserin en önemli konusu, "İnsan Fiillerinde Nedensellik" başlıklı üçüncü bölümde ele alınmaktadır. Birinci kısımda, insan fiilleri hususunda ilk dönemde siyasi yönü de bulunan tartışmalarda ortaya çıkan *cebr* ve *tefviz* görüşlerinin genel özellikleri ortaya konulmakta ve de bunlarla ilişkili tarihsel gelişmeler tespit edilmektedir. İkinci kısımda ise bu görüşlerden hareketle sonraki dönemde geliştirilen *tevlîd* ve *kesb* teorileri ele alınmaktadır. Nitekim Mu'tezile kelâmcıları, tevlîd teorisini kullanarak insanın kendi dışında fiil meydana getirme kudretine sahip olduğunu iddia etmiş, bu fiilin mahiyetini izah ederek kulum bundan sorumlu olduğunu ontolojik bir yaklaşımla temellendirmeye çalışmıştır. Tevlîd ile meydana gelen fiillerin faili hakkındaki çeşitli görüşleri de ayrıntılı olarak değerlendiren yazar, ardından tevlîdin Mu'tezile tarafından tabii zorunluluk şeklinde anlaşılmadığını tartışmaktadır. Her ne kadar kaynaklarda geçen bazı ifadeler böyle bir imada bulunsa da, yazara göre, bu görüş vesileci (*occasionalist*) anlayışa daha uygundur (s. 252). Yazarın Kâdî Abdülcebâr'dan yaptığı alıntılarda görüldüğü üzere, sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluktan çıkarılmaya çalışıldığını teslim etmek gerekir. Ancak tartışmaların mihverisi olan *sebeb* kavramının, daha sonra kullanılan bir

terimle ifade edecek olursak “eksik illet” olarak görülüp görülmediği kanaatimizce eserde yeterince irdelenmemektedir. Tevlid ikincil nedenselliğin kabulü anlamına geliyorsa, bu durumda zorunluluktan nasıl kaçınıldığı; ikincil nedenselliği gerektirmiyorsa âdet teorisinden nasıl ayrıştığı meselesi muğlak kalmıştır.

Yazar son olarak, ilahî kudretle insanın sorumluluğu arasında bir uzlaştırma çabası olarak gördüğü kesb teorisinin ortaya çıkışını ve onun Eş‘ârî ve Mâtürîdî yorumunu ayrı ayrı incelemektedir. Eş‘ârîyye’nin kesb yorumunun, insanın fiil üzerindeki tesirini ortadan kaldırması hasebiyle cebre yaklaştığını ancak bunun cebr olarak da değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulayan yazar (s. 267), bir başka yerde, Eş‘ârîlerin cebre vardıklarını ve meseleyi içinden çıkılmaz bir hâle soktuklarını ifade etmektedir (s. 270). Bu bölümde özellikle Cüveynî’nin kesb hakkındaki görüşleri dikkat çekmektedir. Yazarın ifadesiyle, Cüveynî başlangıçta Eş‘ârîyye geleneği içerisinde cebre en yakın isimken, son dönemde kaleme aldığı *el-Akîdetü’n-Nizâmîyye* adlı eserinde kısmen siyasi şartların tesiri altında fikrini değiştirerek insan kudretini en açık biçimde ortaya koyan kişi olmuştur. Bununla birlikte yazarın, Cüveynî’nin tavrına dair başka müelliflerin farklı yorumlarını ortaya koymasından sonra bunları yeterince tartışmaması nedeniyle bu önemli ve ilgi çekici mesele hakkında okuyucunun zihninde net bir tablo oluşmadığını ifade etmek gerekir.

Yazarın, Eş‘ârîyye’nin kesb teorisinin mantıki ve ahlaki güçlüklerden uzak olmadığı şeklindeki değerlendirmesi, esas itibarıyla Eş‘ârî karşıtı gelenekle uyumlu bir değerlendirmedir. Nitekim yazar, bir fiilin iki kâdirden meydana gelmesini caiz görüp hâdis kudretin tesirini nefyetmekle Eş‘ârî’nin çelişkiye düştüğünü belirtse de bu tartışmaya açık bir iddiadır. Zira Eş‘ârî’nin ifadelerini, sonraki Eş‘ârî gelenek tarafından yapıldığı gibi çelişkiye yol açmayacak şekilde tefsir etmek de mümkündür. Dahası bir fiilin iki kudretin toplamından meydana geldiği şeklindeki bir yorum, Eş‘ârî gelenek içerisinde genellikle Ebû İshâk el-İsferâyînî’ye nispet edilir ki, bu ifadeler de genellikle klasik Eş‘ârî yoruma uygun bir biçimde tevil edilir. Diğer taraftan yazarın da ifade ettiği gibi, Mâtürîdiyye’nin kesb yorumuna göre fiiller, biri *halk* diğeri *kesb* olarak nitelenen iki farklı kudretle meydana gelir (s. 281) ve hakikat manasında hem insana hem Allah’a nispet edilir (s. 283). Yazar, Mâtürîdiyye’nin yorumunu daha net ve anlaşılır bulduğunu ve onun doğruya daha yakın bir yol olduğunu söylese de, bunun ontolojik temellendirilmesi yönünde gerekli ve yeterli gerekçeler sunmaması hasebiyle okuyucunun bu iddiaları değerlendirmesi oldukça zor görünmektedir.

Bütün bunların yanında verilen tüm bilgilere ilaveten okurun eserde haklı olarak görmek isteyeceği birkaç hususa da dikkat çekmek gerekecektir. Mesela, her ne kadar eserin zengin dipnotlarından yazarın gerek klasik kaynakları gerek modern literatürü kapsamlı ve ayrıntılı biçimde değerlendirdiği anlaşılrsa da, konu üzerine

modern dönemde yapılmış çalışmaları ele alan bir literatür değerlendirmesi, yazarın bu literatüre katkısının ve yaklaşımının belirginleştirilmesi açısından faydalı olurdu.

Eser, ele alınan konuların yanı sıra, erken dönem kelâmının tabiat anlayışının değerlendirildiği ve sonraki dönem üzerine ileride yapılacak çalışmalara ışık tutabilecek birtakım genel ilke ve önermelerin tespit edildiği bir bölümü de içerseydi, alan açısından önemli bir katkı olurdu. Gazâlî sonrası kelâmcıların, felsefi geleneğin etkisi neticesinde atomculuk hususunda daha az ısrarcı oldukları bilinmektedir.² Ancak kelâmcıların görünüşte felsefi tabiat teorilerini alımlarken, erken dönemden tevarüs ettikleri birtakım ilkelerinin olup olmadığı sorusunu cevaplayabilmek için öncelikle söz konusu ilkelerin ayrıntılı olarak tespit edilmesi gerekmektedir.

Eserdeki başlıkların büyük ölçüde müstakil araştırma konuları olarak ele alınması, yer yer tekrar hissi verse de, bu özellik eserin bir referans kaynağı olarak kullanılmasını da kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle bir sonraki baskısında eserin sonuna bir terimler sözlüğü eklenmesinin, öğrenci ve yeni araştırmacılar için çalışmayı daha da faydalı kılacağına işaret etmeliyiz.

Sonuç olarak, ciddi bir bilimsel araştırma ürünü olan bu eserin, Türkiye'deki kelâm araştırmaları alanına önemli bir katkıda bulunduğunu, özellikle lisans ve lisansüstü öğrencilerle yeni araştırmacılar için erken dönem kelâmının tabiat anlayışına dair üst bir bakış ve değerlendirme imkânı sunduğunu ifade etmek gerekir. Bu tür çalışmaların son yıllarda giderek artması, kelâm mirasının bütün yönleriyle değerlendirileceğine ve günümüz kelâm araştırmacılarının tabiat felsefesine yönelik ilgilerinin yeniden uyanacağına dair ümitvar olabileceğimizi göstermektedir.

2 Ömer Türker, "Giriş", Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker içinde, c. I (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 74 vd.